

Complex of Temporary Field Fortifications of the Period of the Russian-Turkish War of 1735–1739 in the Territory of the Lower Prysamary

UDC: 94 (477)/904 «1735-1739»

DOI: 10.15421/172271

Filimonov Dmytro Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-7565-2404>, filimonovdmitro20@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article is concerned with field combat constructions built during the Russo-Turkish War of 1735–1739 on the territory of the lower Prissamarya region. The purpose of the study is to investigate issues concerning the construction and functioning of these temporary fortification facilities, as well as to localize their remains on the ground.

It has been determined that the emergence of a temporary defensive structures complex on the territory of the Lower Prissamarya region dates back to the time of the Dnieper Army's campaign in the Crimea in 1736. It has been found that they were mainly intended to ensure the supply of the army and maintain its communication with the Tsarychansky retrenchment and the Ukrainian line. After the end of the campaign, fortifications in the lower Samara region were used as advanced outposts on the border. Besides, the study shows that since 1737, most of the fortifications built in the lower reaches of the Samara River during the Crimean campaign of 1736, lost their initial significance and were either abandoned, or they held small garrisons. During this period, main military operations were transferred to the Pravoberezhzhyia, and the Dnipro River took place of land roads as a communication route for supplying the army. The exception to this was the Ust-Samarsky retrenchment. The fortification was located in front of the Dnipro River rapids, thus it was convenient to use it for the needs of the Dnipro flotilla.

Keywords: Russian-Turkish war of 1735–1739 years, Crimean campaign, Dnieper army, communication route, Lower Prissamarya, redoubt, sponce, retrenchment

Citation: Filimonov, D. (2022). Complex of Temporary Field Fortifications of the Period of the Russian-Turkish War of 1735–1739 in the Territory of the Lower Prysamary. *Grani*, 25(6), 67-73. <https://doi.org/10.15421/172271>

Комплекс тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Нижнього Присамар'я

Філімонов Дмитро*Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті розглядаються польові військово-інженерні споруди, побудовані в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Нижнього Присамар'я. Метою дослідження є вивчення питань, пов'язаних з процесами будівництва та функціонування цих об'єктів тимчасової фортифікації.

Визначено, що виникнення комплексу оборонних споруд на теренах Нижнього Присамар'я відноситься до часу походу Дніпровської армії проти Кримського ханства, здійсненого в 1736 році. Встановлено, що їхнє основне призначення полягало в забезпеченні постачання армії та підтримці її комунікаційного сполучення з ретраншементом Царичанським та Українською лінією. Після закінчення походу нижньосамарські укріплення використовувалися як передові форпости на кордоні. Також показано, що починаючи з 1737 р., коли основні військові дії було перенесено на Правобережжя, а комунікаційним шляхом постачання армії замість сухопутних доріг стала р. Дніпро. Більшість фортифікаційних споруд, побудованих у пониззі р. Самара під час Кримського походу 1736 р., втратили своє первинне значення і були або залишені, або в них утримувалися незначні за чисельністю гарнізони. Виключенням став ретраншемент Усть-Самарський, який, завдяки вигідному розташуванню перед порогами р. Дніпро, використовувалося для потреб Дніпровської флотилії.

Ключові слова: російсько-турецька війна 1735–1739 років, Кримський похід, Дніпровська армія, комунікаційний шлях, Нижнє Присамар'я, редут, шанець, ретраншемент

Цитування: Філімонов Д. Комплекс тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Нижнього Присамар'я. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 67-73. <https://doi.org/10.15421/172271>

Вступ. Спорудження на берегах р. Дніпро та його численних притоках значної кількості польових укріплень стало однією з головних особливостей російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Окреме місце серед цих тимчасових фортифікаційних споруд займає комплекс укріплень, зведений у Нижньому Присамар'ї. Виникнення потужних форпостів на цій порубіжній території перетворило її на важливий стратегічний плацдарм для російської армії та флоту, що сприяло проведенню ними успішних бойових дій, спрямованих на завоювання Північного Причорномор'я та Криму. Попри зацікавленість подіями російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що спостерігається в історіографії протягом останнього часу, тема інженерної складової цього конфлікту залишається все ще маловивченою, і в багатьох випадках взагалі не розробленою проблематикою.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу опублікованих письмових та виявлених картографічних джерел першої половини XVIII ст. вивчити питання, пов'язані з процесами будівництва та функціонування об'єктів тимчасової фортифікації, споруджених на території Нижнього Присамар'я під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Відповідно до мети визначаються завдання дослідження: з'ясувати час виникнення, встановити призначення, уточнити кількість, розглянути процес використання укріплених форпостів, побудованих в нижній течії р. Самара та на її притоках у другій половині 1730-х років; провести локалізацію місць розташування цих фортифікаційних споруд на географічній карті регіону та з'ясувати їхній сучасний стан.

Історіографія досліджуваного питання почала розроблятися ще з другої половини XIX ст. Найбільш повно цієї теми торкнувся професор Імператорської військово-інженерної академії генерал Ф. Ф. Ласковський (1865). У третій частині його ґрунтовного твору висвітлюється не тільки загальний перебіг кампанії 1736 р., а й приділено увагу подіям, що відбувалися тоді на теренах Присамар'я. Саме в праці названого автора наведені найбільш докладні відомості про оборонні споруди, побудовані у нижній течії Самари під час війни 1735–1739 років.

На початку XX ст. вагомий внесок у процес дослідження війни 1735–1739 рр. зробив професор кафедри історії російського воєнного мистецтва при Академії Головного штабу генерал О. К. Байов (1906а; 1906б). У фундаментальному творі цього автора, присвяченому російській армії періоду правління імператриці Анни Іоаннівни, подається величезний масив інформації щодо будівництва та функціонування фортифікаційних споруд, розташованих у пониззі р. Самара. На результати праць Ф. Ласковського та О. Байова пізніше спиралися всі дослідники, які вивчали даний історичний період. За радянської доби цій темі у своєму дослідженні, присвяченому розвитку

збройних сил козацької України першої половини XVIII ст., приділила місце О. М. Апанович (2004).

З сучасних авторів, які у своїх доробках торкалися питань історії функціонування та локалізації фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в Нижньому Присамар'ї, слід зазначити таких дослідників як В. О. Векленко (2016), З. П. Маріна (2009), О. А. Репан (2008), В. С. Старостін (2008), О. Д. Сухомлин (2021), О. В. Харлан (2008), Г. Г. Шпитальов (2015; 2016).

Результати дослідження. У першій половині 1730-х рр. уряд імператриці Анни Іоаннівни взяв рішучий курс на відновлення південної політики Петра I, яка полягала у відвоюванні Російською державою в Османській імперії виходу до Чорного та Азовського морів. Бойові дії розпочалися восени 1735 р. Для ведення кампанії 1736 р. було сформовано дві армії: одна – на Дону для облоги Азова, а друга – на Дніпрі для походу на Крим. Командувачем Дніпровської армії призначено генерал-фельдмаршала графа Б. Х. фон Мініха, а її головною базою зосередження стало містечко Полтавського полку Царичанка на р. Оріль (Байов, 1906а, с. 203-205; Ласковський, 1865, с. 343, 344). Забезпечення армії та підтримка кур'єрського сполучення з Царичанським ретраншементом та Українською лінією мало відбуватися за допомогою укріплених форпостів, споруджених на шляху від Орелі до Перекопу, що пролягав вздовж лівого берега р. Дніпро. За своїми розмірами та особливостями інженерного устрою ці земляні укріплення поділялися на редуті, шанці й ретраншементи та належали до споруд тимчасової фортифікації. (Ласковський, 1865, с. 343-347; Манштейн, 1875, с. 288-290).

На відрізку кримського шляху між Оріллю та Самарою полками зі складу авангардної колони Дніпровської армії, яку очолював генерал фон Шпигель (Спигель), було споруджено декілька редутів. Завдяки письмовим і картографічним джерелам, а також вивченню матеріалів аерофотозйомки початку 1940-х рр. та сучасних супутникових фото інтернет-додатку Google Maps вдалося виявити залишки двох подвійних редутів, побудованих у 1736 році. Один з цих редутів знаходився, на схилі другої тераси р. Дніпро, на роздоріжжі шляху, що вів від Орелі до Самари, біля верхів'їв б. Тернувата, правої притоки р. Кільчень, поруч із сучасним с. Степове Дніпропетровської області. Споруда являла собою так званий подвійний редут. (Філімонов, 2016, с. 137). З огляду на відсутність нині письмової джерельної інформації щодо цього укріплення періоду війни 1735–1739 рр., вважаємо за доцільне, для зручності, застосувати щодо нього назву «редут Кільченський».

Біля переправи Дніпровської армії через р. Кільчень, у її заплаві, на обох берегах були споруджені укріплення (Ласковський, 1865 с. 952; Філімонов, 2016, с. 133). У письмових джерелах ці фортифікації згадуються як шанець Кільчень, або по

іншому Кільченка, Кільченський (Байов, 1904, с. 11, 12). Знаходився шанець в районі сучасного с. Спаське Дніпропетровської області. У результаті обстеження берегів р. Кільчень в межах визначеної території, залишків будь-якої земляної оборонної споруди XVIII ст. поки виявити не вдалося. Це може пояснюватися тим, що ймовірно місце розташування шанця Кільчені впродовж XX ст. зазнало значного господарського впливу і сьогодні зайнято присадибними ділянками мешканців с. Спаське (Філімонов, 2016, с. 139).

Згідно з архівним картографічним матеріалом перехід армії через р. Самара відбувався вище гирла р. Кільчень (Філімонов, 2020, рис. 2). Письмові та картографічні джерела XVII–XVIII ст. фіксують в цій місцевості лише одну велику річкову переправу – брід Піщаний. Імовірно, саме в районі цього броду і були споруджені мости для переходу через річкуармійських колон (Філімонов, 2020, с. 19). Відповідно до наказу Мініха для захисту місця переправи Дніпровської армії, було побудовано «ретранжаментъ при Самарѣ, въ которомъ-бы транжаментъ для поклажи два магазейна сдѣлать» (Байов, 1904, с. 6). Самарський ретраншемент (Самара, Верхня Самара, Піщана Самара) став другим після Царичанського великим транзитним пунктом постачання Дніпровської армії на її шляху до Криму. Сьогодні залишки Самарського ретраншементу затоплені водами Дніпровського водосховища (колишнє озеро ім. В. І. Леніна). Розташовувалися рештки ретраншементу на відстані близько 1 км на південний схід від південно-східної межі сучасного м. Підгороднє Дніпропетровського району (Філімонов, 2021, с. 36-38).

У джерелах згадується ще одне укріплення, що знаходилося біля місця переправи Дніпровської армії через р. Самара, яке мало назву «редут Теремний». Він знаходився на відстані 8-ми верст вище за течією Самари від Усть-Самарського ретраншементу (Байов, 1906b, с. 41). На сьогодні точне місце розташування цієї фортифікаційної споруди на місцевості залишається невідомим. Не виявлені й архівні матеріали, що могли пролити світло на питання інженерного улаштування зазначеного укріплення. Імовірно, редут розташовувався на лівому березі Самарив гирлі її лівої притоки р. Татарка, або поблизу від нього, у місцевості між сучасними с. Олександрівка Дніпропетровської області та житловим масивом «Одинківка» Самарського району м. Дніпро. Вочевидь редут мав контролювати лівобережний підхід до самарської переправи Дніпровської армії, влаштованої в районі броду Піщаного. Підтвердженням цьому може бути зображення на карті військових походів 1736 р. безіменного укріплення в гирла р. Татарка (Філімонов, 2020, рис. 2).

Для того, щоб російські війська остаточно закріпилися у пониззі р. Самара, Мініх вирішив перетворити цю територію на передовий прикордонний рубіж та основний наступальний плацдарм для

Дніпровської армії. Для цього, крім Самарського ретраншементу, він наказав звести в місці впадіння Самари в Дніпро ще один потужний опорний пункт – ретраншемент Усть-Самарський (Ласковський, 1865, с. 346). Це укріплення засновувалося насамперед як пристань, до якої Дніпром мали надходити провіант і військові припаси. Також до ретраншементу різні запаси доставлялися з Царичанки сухопутними шляхами. Перший шлях, що вів від р. Оріль до р. Самара, пролягав по маршруту походу Дніпровської армії, виходив до Самарського ретраншементу та біля нього повертав на південний захід і спускався вздовж правого берега Самари, до її гирла. Другий шлях від р. Оріль йшов заплавою р. Дніпро і також виходив до самарського гирла (Байов, 1904, с. 4). Для переправи через р. Самара вояки гарнізону Усть-Самарського ретраншементу влаштували в її гирлі два перевози. Переправа через річку здійснювалася на байдаках. Зокрема, відомо, що навесні 1738 р., для перевозу, в Самарському та Усть-Самарському ретраншементах постійно перебувало по 2 байдаки (Мышлаевский, 1899, с. 107). Для зберігання запасів в Усть-Самарі були побудовані магазини – склади. Керівником будівництва магазинів призначено майора Казимірова, яким раніше споруджено магазини в Царичанському ретраншементі (Мышлаевский, 1897, с. 84). З устьсамарських магазинів потрібні припаси спеціальними конвоями доставлялися до Дніпровської армії. Отже, ретраншементи Самарський та Усть-Самарський під час кампанії 1736 р. стали одними з головних вузлових пунктів постачання армії, що діяла на кримському напрямку.

Місце розташування залишків Усть-Самарського ретраншементу локалізовано порівняно недавно. Знаходилися вони на лівому березі колишнього гирла р. Самара, в західній частині півострова Ігрень (Огринь), в межах сучасного Самарського району м. Дніпро, біля Дніпровського геріатричного пансіонату та острові Мийка, який до спорудження у 1932 р. Дніпрогесу був частиною мису Ігренського півострова (Філімонов, 2006, с. 40, 41; Маріна, & Філімонов, 2009, с. 68-71).

Після відходу Дніпровської армії на зимові квартири за Українську лінію у міста і містечка Гетьманщини та Слобожанщини, що тривав з кінця липня до середини вересня 1736 р., всі форпости, споруджені південніше р. Самара, були залишені російськими військами (Байов, 1906a, с. 303; Мышлаевский, 1897, с. 146). В результаті Нижнє Присамар'я стало передовим прикордонним рубежем на території Лівобережжя Дніпра. Перед тим, як розпочати підготовку до кампанії наступного року, російське командування мало потурбуватися про захист кордону. Це було необхідно з огляду на те, що після завершення весняно-літнього походу треба було очікувати посилення набігів татар як відповідь за розорення Дніпровською армією Перекопу і Криму.

Простір кордону вздовж лівого берега Дніпра від придніпровської частини правого флангу Української лінії до гирла Самари було захищено за допомогою побудованого підрозділами Дніпровської армії ланцюга фортифікаційних споруд, що складався з ретраншементу Біркутського та окремих редутів (Мышлаевский, 1897, с. 176; Ласковский, 1865, с. 30). Один з цих редутів, – Миколаївський, розташовувався на правому березі гирла Самари (Сухомлин, 2021, с. 110, 111). Укріплення контролювало підходи до правобережної частини двох перевозів, влаштованих в самарському гирлі гарнізоном Усть-Самарського ретраншементу (Маріна, & Філімонов, 2009, с. 68-71). Імовірно, Миколаївський редут розміщувався в місці перетину правобережних виходів Усть-самарських перевозів, котрі своєю чергою були частиною великого комунікаційного шляху, що поєднував два найбільших самарських форпости – Самару та Усть-Самару як між собою, так і з Царичанським ретраншементом й Українською лінією. Залишки редуту на сьогодні не збереглися. Знаходився він на території сучасного Самарського району м. Дніпро, приблизно навпроти в'їзду на Усть-Самарський міст, в районі вул. Маршала Малиновського.

Для зміцнення прикордоння, крім Усть-Самарського та Самарського (Піщаної Самари) ретраншементів, Мініх улаштував на р. Самара ще два великих оборонних пункти, що розташовувалися осторонь – з півдня і півночі від дороги, якою Дніпровська армія прямувала до Криму. Перший пункт знаходився на правому березі Самари, на правому мисі гирла її невеликої притоки р. Кринка (Кримка), на місці залишків колишньої Новобогородицької (Богородицької) фортеці, частково зруйнованої за умовами Прутського миру 1711 р. На відміну від Самарського ретраншементу, що зазвичай звався просто «Самара», «Піщана Самара», або «Верхня Самара» це укріплення отримало назву «Стара Самара» або «Богородичний ретраншемент», а пізніше «Старосамарський ретраншемент» (Ласковский, 1865, с. 346; Репан, Старостін, & Харлан, с. 64-66, 202). Залишки земляних укріплень Старосамарського ретраншементу (Старої Самари), що мають статус пам'ятки Національного значення «Новобогородицька фортеця», охоронний № 040004-Н, розташовуються на правому корінному березі р. Самара, на мисі, утвореному при впадінні в неї її правої притоки р. Кринка (Кримка), за адресою: м. Дніпро, Самарський район, сел. Шевченка, на північ від вул. Шинкарської (колишньої Пензенської). З 2001 р. по 2018 р., з перервами, на території пам'ятки проводилися археологічні розвідки та розкопки науковцями Дніпровського національного університету й Дніпровської археологічної експедиції. Ще один опорний пункт було влаштовано на місці Самарського Сергіївського монастиря, що розташовувався на відстані 20 верст вверх за течією р. Самара від її гирла (Ласковский, 1865, с. 346).

На острові між двома річищами Самари – Старою Самарою та Новою Самарою, котру ще звать Самарчуком або Самарчиком. На картографії першої половини XVIII ст. монастир зазвичай показаний на правому березі Самари (Векленко, 2010, рис. 121, 189). Це укріплення отримало назву ретраншемент Монастирський (Ласковский, 1865, с. 39). Місце розташування залишків ретраншементу, наземні ознаки якого на сьогодні не збереглися, може бути локалізовано в районі сучасного Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря (Філімонов, 2020, с. 23). Монастирський ретраншемент став найбільш східним російським форпостом в Нижньому Присамар'ї. Він знаходився осторонь від комунікаційних шляхів Дніпровської армії та не мав жодного військово-стратегічного значення. Земляне укріплення навколо монастиря було влаштовано лише з єдиною метою: убезпечити від татарських нападів ченців, які почали селитися там з початку 1730-х років (Векленко, 2010, с. 183). Результатом спорудження Монастирського ретраншементу став той факт, що під час набігів 1737–1739 рр. татари жодного разу не намагалися штурмувати монастир, а воліли обійти його, як, наприклад, це відбулося у лютому 1738 року (Мышлаевский, 1899, с. 249).

Після 1736 р. стратегічне значення майже всіх присамарських укріплень, крім головних російських форпостів в Присамар'ї – ретраншементів Самарського (Самари, Піщаної Самари) та Усть-Самарського (Усть-Самари), істотно зменшується. У наступні роки в шанці Кільчені й редуках, побудованих в межиріччі Орелі та Самари на шляху, яким Дніпровська армія йшла на Крим у 1736 р., для спостереження за навколишньою місцевістю утримувалися невеликі за чисельністю залоги. У випадку появи татар ці команди за допомогою сигнальних маяків мали сповістити про небезпеку гарнізони найближчих великих форпостів та війська на Українській лінії. Імовірно, більшість цих опорних пунктів, що знаходилися між річками Орілью та Самарою поступово взагалі були залишені. На жаль, через невелику значущість даної групи форпостів згадки про них в наявних письмових джерелах вельми рідкісні, що не дає можливості точно визначити їхню долю після 1736 р. Старосамарський ретраншемент і Миколаївський редут використовувалися насамперед для підтримання комунікаційного сполучення між Самарським та Усть-Самарським ретраншементами. У документах 1738 р. Стара Самара, навіть згадується як Самарський редут, що може вказувати на його призначення проміжного укріплення на шляху між двома великими оборонними пунктами, яке зазвичай виконували фортифікаційні споруди цього типу (Эварницкий, 1903, с. 367). Найбільш активно продовжували використовуватися ретраншементи Самарський та Усть-Самарський. Перше укріплення контролювало найбільший річковий брід у

пониззі р. Самара – Піщаний, а друге – завдяки існуванню зручної пристані стало головним серед нижньосамарських форпостів. Перед початком кампанії 1737 р. укріплення обох споруд було полагоджено, а їхні гарнізони істотно збільшено. Командувачем нижньосамарськими та спорудженими у межиріччі Орелі та Самари форпостами було призначено А. де Брінї (Байов, 1906а, с. 109, 110, 305; Мышлаевский, 1897, с. 176).

Занепад польових укріплень, побудованих у Нижньому Присамар'ї під час кампанії 1736 р. вздовж шляху в Крим, може пояснюватися тим, що у 1737–1739 рр. маршрути основних походів російської армії пролягали правим берегом Дніпра. Змін зазнали й засоби забезпечення військ. У кампанію 1737 р. армія, очолювана Мініхом, мала вести наступ на Очаків. Замість сухопутних шляхів головною комунікацією для її постачання командував обрав р. Дніпро. Однак при всіх своїх перевагах для здійснення водного сполучення Дніпромав один великий недолік – пороги. Переправа через пороги потребувала спорудження на берегах річки спеціальних пристаней, де могло відбуватися розвантаження та завантаження, а також лагодження суден. Від можливих ворожих нападів ці пристані захищалися земляними ретраншементами (Ласковский, 1865, с. 352-354, 362, 363; Шпитальов, 2015, с. 61-67; Шпитальов, 2016, с. 5-11). Найбільш придатним місцем для зосередження та підготовки проходження суден новоствореної Дніпровської флотилії через пороги виявилася акваторія біля Усть-Самарського ретраншементу (Всепожданейшие донесения, 1897, с. 175). Починаючи з 1737 р., і до кінця війни, Усть-Самарський ретраншемент став для суден Дніпровської флотилії головною базою й пристанню перед порогами (Веселаго, 1877, с. 664). У ретраншементі розташовувалася штаб-квартира командувача флотилією, розміщувалися адміралтейські склади та зберігалася документація – «приходные и расходные книги» Дніпровської експедиції (Барш, 1955, с. 35). Крім того, для обслуговування флотилії в Усть-Самарському ретраншементі знаходилися команди які допомагали спускати човни через пороги, а також різні адміралтейські служителі та майстри (Апанович, 2004, с. 212, 213; Барш, 1955, таб. IV; Шпитальов, 2015, с. 75).

На останньому етапі війни татари двічі, у листопаді 1738 р. та у лютому 1739 р., намагалися захопити ретраншемент Усть-Самарський та знищити цю важливу базу Дніпровської флотилії перед порогами. (Байов, 1906б, с. 38, 41, 42; Мышлаевский, 1899, с. 489; Мышлаевский, 1903, с. 67). У кінці 1739 р. річкова акваторія біля Усть-Самари, разом з водами біля ретраншементів Хортицького, Малишевського, Ненасицького, Кам'янського стала пунктом, де знайшло свою останню стоянку багато кораблів і човнів

Дніпровської флотилії (Барш, 1955, с. 34-36, таб. III; Сухомлин, 2021, с. 127, 128).

Під кінець війни у боєздатному стані підтримувалися всі побудовані у пониззі Самари ретраншементи та редути. Першими були ліквідовані малі укріплення – редути. Ретраншементи Усть-Самарський, Самарський та Монастирський, згадувалися у письмових документах й позначалися на картографії регіону до 1760-х рр. включно. Найдовше проіснував Старосамарський ретраншементи, котрий продовжував функціонувати, як головний російський військовий форпост на території Нижнього Присамар'я. Пізніше він увійшов до складу оборонного комплексу міста Катеринославу Кільченського (Катеринославу I) і припинив своє існування тільки в 1780-х роках (Векленко, 2010, с. 153-161; Репан, Старостін, & Харлан, 2008, с. 67-70, 212-214).

На закінчення слід зазначити, що визначена нами кількість укріплень на території Нижнього Присамар'я часів війни 1735–1739 рр., завдяки веденню у науковий обіг письмових і, головне, картографічних джерел, надалі може змінитися в бік збільшення. Останнє можливо за рахунок найменшої за розмірами групи польових споруд – редутів, яких у пониззі Самари могло бути споруджено більше, але інформація про них, з різних причин, не була відображена в наявних у нашому розпорядженні джерелах. Зокрема, на сьогодні, залишається нез'ясованим стан укріплення правого берега Самари на відтинку від Самарського (Піщаної Самари) до Монастирського ретраншементів, між якими існувала ще одна велика самарська переправа – брід Калинів.

Висновки. Отже, під час Кримської кампанії 1736 р. на теренах Нижнього Присамар'я полками Дніпровської армії було побудовано цілий комплекс тимчасових земляних фортифікаційних споруд. До його складу входили три основних типи польових укріплень: редути, шанці та ретраншементи. Їхне первинне призначення полягало у забезпеченні постачання армії та підтримці її комунікаційного сполучення з Царичанським ретраншементом і Українською лінією. Спорудження цих укріплень відбувалося у два етапи. Такі фортифікаційні споруди як подвійний редут Кільченський, шанець Кільчень (Кільченка, Кільченський), ретраншементи Самарський (Самара, Піщана Самара, Верхня Самара) та Усть-Самарський (Усть-Самара), а також редут Теремний виникли у квітні 1736 року, під час здійснення Дніпровською армією маршу від Царичанки до Кримського півострова. Ретраншементи Самарський і Усть-Самарський виконували функції великих транзитних баз постачання військ, що вели бойові дії у пониззі Дніпра та в Криму. Ще три форпости – ретраншементи Старосамарський або Богородичний (Стара Самара) та Монастирський, а також редут Миколаївський, були споруджені вояками

Дніпровської армії під час її повернення з Криму до Української лінії наприкінці липня – на початку вересня 1736 р. Заснування цих фортифікаційних споруд було пов'язано з перетворенням пониззя р. Самара у передовий прикордонний рубіж на Лівобережжі Дніпра. Починаючи з 1737 р., коли основні військові дії було перенесено на Правобережжя, а комунікаційним шляхом постачання армії замість сухопутних доріг став Дніпро, більшість фортифікаційних споруд, побудованих у пониззі р. Самара в ході кримського походу 1736 р., втратили своє початкове призначення. Насамперед це стосувалося укріплень, котрі знаходилися безпосередньо на шляху, яким Дніпровська армія рухалася на Крим. Імовірно, ще деякий час в цих форпостах, а саме в редуті Кільченському та шанці Кільчені, утримувалися невеликі за чисельністю залоги, завданням яких було спостереження за навколишньою місцевістю. Поступово з цих малих оборонних споруд були виведені гарнізони, а їхні укріплення частково або повністю зруйновані. До кінця війни продовжували функціонувати опорні пункти розташовані безпосередньо на берегах Самари: ретраншементи Самарський, Усть-Самарський, Старосамарський, Монастирський, а також редути Миколаївський та Теремний. Після 1736 р. нижньосамарські укріплення використовувалися як передові форпости на кордоні з Кримським ханством. Головним російським опорним пунктом в Нижньому Присамар'ї став ретраншемент Усть-Самарський. Завдяки своєму вигідному розташуванню, ретраншемент використовувався в 1737–1739 рр. як головна база Дніпровської флотилії

перед порогами Дніпра. Про важливе значення цього форпосту свідчить той факт, що татари двічі без успіху намагалися захопити Усть-Самару. Ретраншемент Самарський на правому березі й редут Теремний – на лівому, контролювали основну переправу в нижній течії р. Самара – брід Піщаний. Старосамарський ретраншемент та Миколаївський редут знаходилися на шляху, по якому підтримувалося сполучення між Усть-Самарським та Самарським ретраншементами, і далі – з Царичанським ретраншементом та Українською лінією.

До нашого часу на теренах Нижнього Присамар'я майже повністю збереглися лише залишки Старосамарського ретраншементу, що мають статус пам'ятки національного значення, на території якої з 2001 по 2018 роки, з перервами, проводилися археологічні дослідження. На о. Мийка та в межах материкової частини історико-археологічної заповідної території на Ігреньському півострові знаходяться окремі рештки укріплень Усть-Самарського ретраншементу, які доступні для археологічних досліджень. Придатний для проведення розкопок і редут Кільченський. Ретраншемент Самарський сьогодні затоплений водами Дніпровського водосховища. Не збереглися і рештки редутів Миколаївського та Теремного. Шанець Кільчень, ймовірно, перебуває під забудовою сучасного с. Спаське. Втратив свої візуальні ознаки й ретраншемент Монастирський. Проте, цілком можливо, що рештки його земляних фортифікацій можуть бути виявлені у разі проведення археологічної розвідки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Апанович, О. М. (2004). *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Дніпропетровськ: Січ.
- Байов, А. К. (1906а). *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 годов. Первые три года войны.* Т. 1. СПб: Николаевская академия генерального штаба.
- Байов, А. К. (1906б). *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г.* Т. 2. СПб: Николаевская академия генерального штаба.
- Барш, Я. С. (1955). «ЮРНАЛ». Часть вторая 1726–1740. *Сборник Государственной ордена трудового красного знамени публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина*, III, 7-40. Ленинград: 7-я типография изд. «Морской транспорт».
- Векленко, В. А. (2010). *Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости.* (Монография). Днепрпетровск: Изд-во ДНУ.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1897). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1: *Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, X. СПб: Издание Главного Штаба.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1899). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 2: *Донесения 1737 и 1738 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, XI. СПб: Издание Главного Штаба.
- Мышлаевский, А. З. (Ред.). (1903). *Всепопданнейшие донесения графа Миниха.* Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 3: *Донесения 1739 года и генералитетския разсуждения: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича.* *Сборник военно-исторических материалов*, XIII. СПб: Издание Главного Штаба.
- Ласковский, Ф. Ф. (1865). *Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II.* СПб: типография Императорской Академии Наук, 1865. Ч. III.
- Манштейн, Х. Г. (1875). *Записки Манштейна о России 1727–1744. Приложение к «Русской старине».* СПб.: Типография В. С. Балашева.
- Марина, З. П., & Філімонов, Д. Г. (2009). До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний Вісник*, 9, 65-81.

- Веселаго, Ф. Ф. (Ред.). (1877). *Материалы для истории русского флота*. Ч. VI. СПб: Типография морского министерства.
- Байов, А. (Ред.) (1904). Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. *Сборник военно-исторических материалов*, XIV. СПб: Электро-Типография Н. Я. Стойковой.
- Репан, О., Старостин, В., & Харлан, О. (2008). *Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.
- Сухомлин, О. (2021). *Російська військова присутність на території Запорозжжя як виклик для запорозького світу (1734–1775)*. (Монографія). Львів; Київ: ЛНУ імені І. Франка; ІУАД.
- Філімонов, Д. Г. (2016). Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та археологія*, 24(1), 129-141.
- Філімонов, Д. Г. (2020). Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць* (с. 5-72). Житомир: Вид. О. О. Євенок.
- Філімонов, Д. (2021). Локалізація на території Нижнього Присамар'я укріплення XVIII ст. Піщана Самара. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць*, 30, 34-42.
- Шпитальов, Г. (2015). *Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 років*. Київ.
- Шпитальов, Г. (2016). Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1736–1739 рр. *Чорноморська минушина*, 11, 3-16.
- Єварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.). (1903). *Источники для истории запорожских казаков*. Т. II. Владимир: ипо-литография Губернскаго Правления.

REFERENCES

- Apanovich, O. M. (2004). *The Armed Forces of Ukraine in the first half of the XVIII century*. Dnipropetrovsk: Sich.
- Barsh, Ya. S. (1955). «JURNAL». Part two 1726–1740. *Collection of the State Order of the Red Banner of Labor of the Public Library named after M.E. Saltykov-Shchedrin*, III, 7-40. Leningrad: 7-ja tipografija izd. "Morskoj transport".
- Bayov, A. K. (Ed.). (1904). The orders of Count Minich in 1736–1738 years. *Collection of military-historical materials*, XIV. St. Petersburg: Electro-Printing House N.Ya. Stoikova.
- Bayov, A. K. (1906a). *The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. The war with Turkey in 1736-1739. The first three years of the war*. V. 1. St. Petersburg: Nikolaev academy of the general staff.
- Bayov, A. K. (1906b). *The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. Campaign of 1739*. V. 2. St. Petersburg: Nikolaev academy of the general staff.
- Evarnitsky, D. I. (1903). *Sources for the history of the Zaporozhye Cossacks*. V. 2. Vladimir: hypo-lithograph of the Provincial Board.
- Filimonov, D. G. (2016). Localization on the territory of Orelsky-in the Samara region two field redoubt during the RussianTurkish war of 1735–1739 years. *Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series*, 24, 129-141.
- Filimonov, D. G. (2020). Fortifications during the Russo-Turkish War of 1735-1739 in the territory of Prysamaria. *Historical Prysamaria: a collection of research papers* (pp. 5-72). Zhytomyr: Publishing house O. O. Evenok.
- Filimonov, D. (2021). Localization on the territory of the Lower Prysamary fortification of the XVIII century Sandy Samara. *New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine: Collection of scientific papers*, 30, 34-42.
- Laskowski, F. F. (1865). *Materials for the history of engineering in Russia. Experience in engineering after the Emperor Peter I to Catherine II*. P. III. St. Petersburg: rinting house of the Imperial Academy of Sciences.
- Manstein, H. G. (1875). *Manstein's Notes about Russia 1727–1744. Appendix to "Russian antiquity"*. St. Petersburg: Printing house V. S. Balasheva.
- Marina, Z. P., & Filimonov, D. G. (2009). On the issue of settlement and ferry location near the Ust-Samarian entrenchment (according to the written and archaeological sources). *Museum Bulletin*, 9, 65-81.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1897). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part 1: Reports of 1736 and 1737: according to the list of lieutenant of the reserve of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, X. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1899). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part 2: Reports of 1737 and 1738: according to the list of lieutenant of the reserve of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, XI. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Myshlaevsky, A. Z. (Ed.). (1903). The Most Submissive Reports of Count Munnich. Moscow branch of the Archive of the General Staff. Part. 3: Reports of 1739 and generals' reasoning: according to the list of lieutenant of the army reserve cavalier M. P. Prokopovich. *Collection of military-historical materials*, XIII. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters.
- Repan, O., Starostin, V., & Harlan, O. (2008). *Palimpsest. The roots of the city: settlements of the 17th and 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk*. Kyiv: Ukrainian propylaeva.
- Shpytal'ov, H. (2015). *The Don and Dnieper flotillas in the Russo-Turkish war of 1736–1739*. Kyiv.
- Shpytal'ov, H. (2016). Engineering and defensive buildings on the Dnieper during the Russian-Turkish War of 1736–1739. *Chornomors'ka Mynuvshyna*, 11, 3-16.
- Sukhomlyn, O. (2021). *Russian military presence on the territory of Zaporizhzhya as a challenge for the Zaporizhzhya world (1734–1775)*. (Monograph). Lviv; Kyiv: LNU named after I. Franka; IUAD.
- Veklenko, V. (2010). *Crosses of the Samar – Blessed Virgin fortress*. (Monograph). Dnepropetrovsk: Publishing House DNU.
- Veselago, F. F. (Ed.). (1877). *Materials for the history of the Russian fleet*. P. VI. St. Petersburg: Printing House of the Marine Ministry.